

१.१ प्रस्तावना	१.६ व्यावसायिक कृतीचे वर्गीकरण
१.२ आर्थिकेतर कृती	१.६.१ उद्योग
१.३ आर्थिक कृती	१.६.२ वाणिज्य
१.३.१ व्यवसाय	१.६.३ व्यावसायिक सेवा
१.३.२ पेशा	● फरक
१.३.३ नोकरी	● सारांश
१.४ व्यवसायाची उद्दिष्टे	● स्वाध्याय
१.५ व्यवसायातील नफ्याचे महत्त्व	

मयुरी, नेहा, राजेश, चार्मी आणि गौतम हे एकमेकांचे खूप चांगले मित्र-मैत्रिणी आहेत. सर्वजण एका वर्गाखोलीत जमले आहेत. ते सर्वजण एकमेकांशी गप्पा मारत आपले अनुभव सांगत आहेत. सौ. देशमुख, ज्या पेशाने समुपदेशिका आहेत, त्या वर्गात येतात आणि मुलांशी गप्पा मारत, त्यांना काही प्रश्न विचारतात.

सौ.देशमुख - मुलांनो, तुम्हाला काही आठवतयं का, जेव्हा तुम्ही तुमची १०वी ची अंतिम परीक्षेची तयारी करत होतात त्यावेळी तुमच्या आईने तुम्हाला चहा किंवा कॉफी दिली होती?

सर्वजण - हो मॅडम, आम्हाला आठवतयं सगळं.

सौ. देशमुख - याचाच अर्थ, काही क्रिया तुमच्या आईनी केल्या. मुलांनो, तुम्ही तुमच्या शालांत परीक्षेनंतर शाळेच्या उपहारगृहात जमलात का कधी, तुम्ही काही खाद्यपदार्थ मागवले होते का तिथे? तुम्ही त्याचे पैसे दिले होते का?

सर्वजण - होय मॅडम, आम्ही जमलो होतो आणि खाद्यपदार्थ खाल्यानंतर पैसेसुद्धा दिले होते.

सौ. देशमुख - मुलांनो, तुम्हाला आर्थिक आणि आर्थिकेतर प्रक्रियेमध्ये असलेला फरक माहीत आहे का?

मयुर/गौतम - हो मॅडम, जेव्हा आपण एखादे काम करतो आणि त्याबदल्यात जेव्हा आपल्याला अर्थप्राप्ती होते त्यास आर्थिक प्रक्रिया असे म्हणतात.

नेहा - याविरुद्ध प्रक्रिया ही आर्थिकेतर असते. ज्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची अर्थप्राप्ती होत नाही.

सौ.देशमुख - काही उदाहरणे सांगू शकता का?

राजेश - होय मॅडम. जेव्हा आई स्वतःच्या मुलीसाठी ड्रेस शिवते किंवा शालांत परीक्षेच्या वेळेला जेव्हा आम्हाला आईने चहा/कॉफी दिलेली होती, या सर्व आर्थिकेतर प्रक्रिया होत. परंतु, शिंपी जेव्हा कपडे शिलाई करतो ती आर्थिक प्रक्रिया होते. कारण, त्याला त्याचे पैसे मिळतात.

सौ. देशमुख - अतिशय उत्तम. आईने ड्रेस शिवला आणि शिंप्याने देखील ड्रेस शिवला, दोन्ही क्रिया एकच आहेत. परंतु, आईने शिवलेला ड्रेस ही आर्थिकेतर क्रिया असते. कारण त्याचे पैसे तिला मिळत

नाहीत पण शिंप्याला पैसे मिळतात म्हणून ती आर्थिक प्रक्रिया आहे.

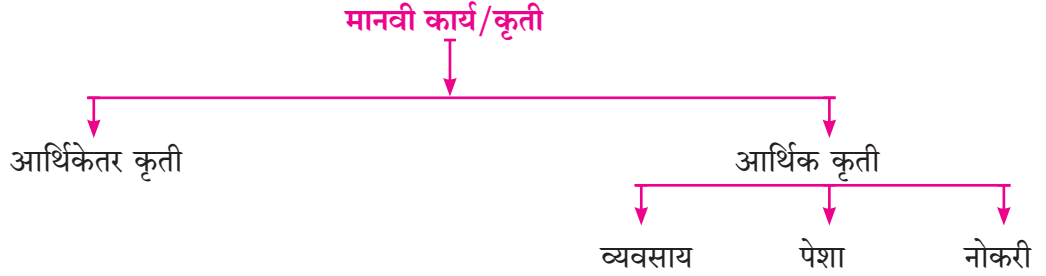
चार्मी – मग मॅडम, शिंप्याची कृती हा ‘व्यवसाय’ आहे की ‘पेशा’ आहे?

सौ. देशमुख – मुलांनो, बघूया.....आपणांस व्यवसाय, पेशा आणि नोकरी संदर्भात आपल्याला काय समजते ते. चला तर, या सर्व गोष्टी आपण या पहिल्या प्रकरणात शिकूया.

१.१. प्रस्तावना :

प्रत्येक मानवाला आपल्या गरजा भागविण्यासाठी वेगवेगळ्या वस्तू व सेवांची गरज असते. त्यामुळे ते स्वतःला आयुष्यभर काही तरी कामामध्ये गुंतून घेतात.

या कृतीचे वर्गीकरण आर्थिक कृती व आर्थिकेतर कृतीमध्ये करता येते.

१.२ आर्थिकेतर कृती :

आर्थिकेतर कृतीमध्ये पैशांची अपेक्षा न ठेवलेल्या कृतींचा समावेश होतो. ज्यात वैयक्तिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व भावनिक बाबींचा समावेश होतो.

उदा. पुस्तके वाचणे, जनतेची सेवा करणे, आईने स्वयंपाक बनवणे.

१.३ आर्थिक कृती :

समाजातील सर्व स्तरातून वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन, वितरण इत्यादीशी संबंधित, पैसे मिळवण्याच्या हेतूने केलेल्या कृतींचा समावेश आर्थिक कृतीमध्ये होतो.

उदा. कामगारांनी कारखान्यात काम करणे.

आर्थिक कृतींमुळे रोजगार मिळवणे सुलभ होते.

१.३.१ व्यवसाय :

व्यवसाय हा एखाद्या व्यक्तीचा किंवा एखाद्या समूहाचे सुसंघटित प्रयत्न दर्शवितो. वस्तू व सेवांचे उत्पादन करून आणि बाजापेठेमध्ये त्यांची विक्री करून नफ्याच्या स्वरूपात मोबदला मिळविण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न व्यावसायिकाकडून केला जातो. तसेच समाजाच्या विविध प्रकारच्या गरजा भागविल्या जातात.

एखाद्या वस्तूचे उत्पादन करणे म्हणजे ती वस्तू तयार करणे होय. त्या कोणत्याही प्रकारच्या वस्तू असू शकतात. जसे कृषी उत्पादने किंवा कारखान्यात तयार होणाऱ्या वस्तू. या मानवी श्रमाच्या मदतीने किंवा यंत्राच्या साहाय्याने तयार केलेल्या असतात.

उदा : जमिनीची मशागत करून अन्नधान्याचे उत्पादन करणे हे कृषी उत्पादनाचे उदाहरण आहे. तथापि, मानवी श्रम किंवा यंत्रांच्या साहाय्याने कारखान्यामधून तेल बियांचे रूपांतर खाद्य तेलात करणे हे औद्योगिक उत्पादनाचे उदाहरण आहे.

वितरणामध्ये वस्तू व सेवा यांचा समावेश असतो. यामध्ये वाहतूक, गोदाम, जाहिरात यांच्या साहाय्याने उत्पादकाकडून ग्राहकाकडे त्या वस्तू हस्तांतरीत केल्या जातात. या सर्वांचा समावेश व्यवसाय या संकल्पनेत होतो.

- **व्यवसायाची व्याख्या :**

१) प्रा. हॅने. -

‘मालाचे उत्पादन करण्याच्या व संपत्ती मिळविण्याच्या दिशेने केलेली सर्व मानवी कार्ये म्हणजे व्यवसाय होय’.

२) प्रा. प्राईड, हग्न, कपूर -

‘समाजाच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी वस्तू आणि सेवांचे नफा मिळविण्याच्या दृष्टीने, उत्पादन व विक्रीसाठी व्यक्तीनी केलेले सामूहिक प्रयत्न म्हणजे व्यवसाय’.

- **व्यवसायाची वैशिष्ट्ये :**

व्यवसायाची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील :

१. आर्थिक कृती-

व्यवसाय ही एक आर्थिक कृती आहे. ती अर्थप्राप्तीसाठी व उपजीविकेसाठी केली जाते. ती प्रेमासाठी, आपुलकीसाठी किंवा करुणेसाठी केली जात नाही.

२. दोन पक्ष-

प्रत्येक व्यवसायाच्या घडामोडीमध्ये देवाणघेवाण केली जाते. देवाण घेवाणीसाठी कमीत कमी दोन पक्षांची गरज असते. ते दोन पक्ष म्हणजेच ग्राहक व विक्रेता होय. व्यवसायातील व्यवहार पूर्ण होणे म्हणजेच खरेदीदार व विक्रेता यांच्यातील लेखी किंवा तोंडी करार होय.

३. नफा हेतू-

कोणत्याही व्यवसायाचा मूळ उद्देश नफा मिळविणे असतो. व्यवसायात वस्तूंची मोठ्या प्रमाणावर विक्री करून किंवा वस्तूंची किंमत थोड्याफार प्रमाणात कमी करून जास्तीत जास्त नफा मिळविण्याचा प्रयत्न व्यावसायिक करत असतो. नफा हा उद्योगाचा कणा असतो की ज्यामुळे व्यवसाय दीर्घकाळ चालू शकतो. नफा हा व्यवसायानुसार वेगवेगळा असतो.

४. वस्तू व सेवांचे उत्पादन -

कोणत्याही वस्तूंची किंवा सेवांची देवाणघेवाण करण्यापूर्वी व्यवसायांना त्या वस्तूंचे उत्पादन करावे लागते. वस्तू या एकतर कारखान्यात मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केल्या जातात किंवा उत्पादकाकडून त्याचा पुरवठा होत असतो. या कृतीमध्ये नफा मिळवणे हे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असते.

५. वस्तू व सेवांची देवाण घेवाण -

व्यवसायामध्ये वस्तू व सेवांच्या देवाण घेवाणीचा समावेश असतो. प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या पैशाच्या रूपात किंवा किंमतीत वस्तू व सेवांची देवाण घेवाण केली जाते.

उदा.- पैशाच्या साहाय्याने वही खरेदी करणे

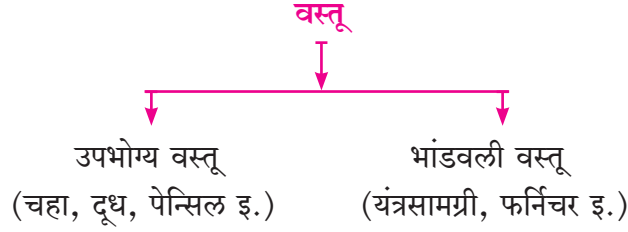
याउलट वस्तू विनिमयामध्ये वस्तू व सेवांच्या बाबतीत इतर वस्तूंची देवाण घेवाण केली जाते.

उदा.- गव्हाच्या बदल्यात तांदूळ देणे.

जर वस्तूचे उत्पादन स्वतःच्या उपभोगासाठी केले जात असेल. उदा. पोशाख स्वतःच्या मुलीसाठी शिवणे त्याला उद्योगधंदा म्हणता येणार नाही पण पोशाख शिंप्याच्या दुकानात शिवला जात असेल व शिवण्याचे पैसे घेतले जात असतील तर त्याला उद्योगधंदा म्हणता येईल पण जर वस्तू दान केली, भेट दिली जात असेल तर त्याला व्यवसाय म्हणता येत नाही.

६. वस्तू व सेवांचा विनिमय -

प्रत्येक व्यवसाय प्रकारातील व्यवहार हे वस्तू किंवा सेवा यांच्याशी संबंधीत असतात. वस्तू किंवा सेवांच्या शिवाय व्यवसाय होऊ शकत नाही. या वस्तू एकतर उपभोग्य वस्तू किंवा भांडवली वस्तू असतात. व्यवसायासाठी निर्माण केलेल्या सेवा या अदृश्य स्वरूपाच्या असतात. परंतु व्यवसाय करण्यासाठी या सेवांची गरज असते. उदा. वाहतूक, बँक, विमा इ.

७. व्यवसाय सातत्य -

प्रत्येक व्यवसायात नियमितपणे व्यवहार होत असतात. केवळ एकच व्यवहार केला तर त्याला व्यवसाय म्हणता येत नाही.

उदा. एखाद्याने स्वतःची मोटार विक्री करून नफा मिळवला तर त्याला व्यवसाय कृती म्हणता येणार नाही. त्याचा व्यवसायात समावेश होत नाही. परंतु ती व्यक्ती नियमितपणे मोटारींची खरेदी-विक्री करत असेल तर त्याला व्यवसाय मानले जाते.

८. अनिश्चित परतावा -

व्यवसायात नफ्याचा अंदाज घेता येत नाही किंवा त्याची हमी देता येत नाही. व्यावसायिकांना कधी नफा मिळतो किंवा कांही वेळेस नुकसानही सहन करावे लागते.

९. जोखीम / धोका :

जोखीम किंवा धोका हा प्रत्येक व्यवसायातील महत्त्वाचा घटक आहे. नुकसानीला सामोरे जाण्याचा चिंतेचा विषय आहे. दुर्दैवाने अनपेक्षित किंवा परिस्थितीजन्य घटनांमुळे व्यवसायातील धोक्याची तीव्रता कमी करता येते. परंतु ती पूर्णपणे टाळता येत नाही त्यातील काही घटक टाळले जाऊ शकत नाहीत कारण त्यांच्यावर व्यावसायिकांचा ताबा नसतो.

उदा. फॅशन, उत्पादन पद्धतीतील बदल, चोरी, आग, नैसर्गिक आपत्ती, ग्राहकांच्या आवडी-निवडी, या सर्व घटकांपासून कोणताही व्यवसाय मुक्त नाही.

१०. उपभोक्त्यांचे किंवा ग्राहकांचे समाधान :

सर्व आर्थिक उपक्रमांचे अंतिम ध्येय ग्राहकाचे समाधान हे असते आणि कोणताही व्यवसाय त्याला अपवाद नसतो. दर्जेदार वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा माफक किंमतीमध्ये करून ग्राहकांचे समाधान करण्यावर आधुनिक व्यवसाय भर देतो. तसेच नवीन ग्राहक मिळवणे व प्रस्थापित ग्राहक टिकवणे हे प्रमुख उद्दिष्ट असते.

१.३.२ पेशा :

पेशा हा आर्थिक कृतीचा असा भाग आहे की, ज्यामध्ये व्यक्ती त्याचे शैक्षणिक ज्ञान व विशेष कौशल्ये वापरून उत्पन्न मिळविण्याच्या हेतूने सेवा पुरवित असते. उदा. डॉक्टर, वकील, सनदी लेखापाल इ.

• वैशिष्ट्ये :

पेशाची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१. उद्देश :

प्रत्येक पेशा हा पैसा मिळविण्यासाठी केला जातो. पैसा मिळविण्याबरोबरच समाजाला सेवा देऊन त्यांचे प्रश्न सोडविले जातात.

२. पात्रता :

पेशा स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीने विशिष्ट प्रकारची पात्रता धारण केल्याशिवाय पेशा स्वीकारता येत नाही. प्रत्येक पेशात विशिष्ट ज्ञानसमुच्चयाचा समावेश असतो. हे ज्ञान पद्धतशीर व औपचारिक प्रशिक्षणाद्वारेच घेतले पाहिजे. अन्यथा ज्ञानाशिवाय आपण पेशा चालवू शकत नाही. या करिता ज्ञान अधिग्रहण करणे गरजेचे असते.

३. आर्थिक मोबदला :

पेशामध्ये, पैशाच्या मोबदल्यात सेवा दिली जाते त्यास व्यावसायिक शुल्क (fees) असे म्हणतात. पेशामध्ये मिळालेले उत्पन्न निश्चित नसते. पेशा करणारी व्यक्ती व्यवसाय संघटनांमध्ये काम करणारी कर्मचारी किंवा स्वयंरोजगारीत असते.

सनदी लेखापाल (C.A.) नोकरी करत असेल तर त्याला पगार मिळतो परंतु स्वतःचे खाजगी हिशोब तपासणीचे काम करणे म्हणजे स्वयंरोजगार होय. त्यासाठी त्याला फी स्वरूपात उत्पन्न मिळते.

४. भांडवल :

पेशा स्वीकारलेली व्यक्ती स्वतंत्रपणे काम करते किंवा एखाद्यांच्या अंतर्गत काम करू शकते. स्वतंत्रपणे काम करणाऱ्या व्यक्तीला पेशामध्ये स्थिरस्थायी होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवल गुंतवणूक करावी लागते. प्रत्येक पेशाप्रमाणे यात बदल होतो.

५. नोंदणी व सभासद :

प्रत्येक पेशाची राष्ट्रीय स्तरावर स्वतंत्र संघटना असते. ती आपल्या पेशाशी संबंधित व्यक्तींच्या पेशाबाबत नियम बनविते. त्या त्या व्यक्तींना आपल्या पेशाची नोंदणी संबंधित संघटनेमध्ये करून व्यवसाय करण्याचे प्रमाणपत्र घेणे आवश्यक असते.

उदा. वकील - बार काउन्सिल ऑफ इंडिया

सनदी लेखापाल - इन्स्टिट्यूट ऑफ चार्टर्ड आकौंटंट ऑफ इंडिया (ICAI)

डॉक्टर - इंडियन मेडिकल असोशिएशन

पेशा म्हणून काम करणाऱ्यांना संबंधित संघटनेने तयार केलेल्या नियमावलीचे पालन करावे लागते. प्रत्येक पेशा स्वीकारणाऱ्याला संबंधित संघटनेचे सभासदत्व घ्यावे लागते.

६. अ-हस्तांतरणीय :

कोणताही पेशा हा पेशा करणाऱ्याच्या इच्छेनुसार दुसऱ्याला हस्तांतरित करता येत नाही. उदा. वैद्यकीय व्यवसाय करणारे डॉक्टर आपला दवाखाना वैद्यकीय शिक्षण न घेतलेल्या मुलाकडे हस्तांतरित करू शकत नाहीत. (परंतु, जर

त्यांच्या मुलाने किंवा मुलीने वडीलांच्याच पेशाचे आवश्यक शिक्षण व प्रशिक्षण पूर्ण केलेले असेल तर मात्र त्यांचा पेशा पुढे चालविला जाऊ शकतो.)

७. कामाचे स्वरूप :

पेशामध्ये शुल्क किंवा फी आकारून विशेष सेवा दिल्या जातात. उदा. स्थापत्यशास्त्रात इमारतीच्या बांधकामाचा नकाशा शुल्क किंवा फी घेऊन तयार करून दिला जातो.

१.३.३ नोकरी :

अर्थ – नोकरी करणे ही एक आर्थिक क्रिया आहे. यामध्ये कर्मचारी इतरांसाठी काम करतात. यामध्ये मालक व कामगार असे नाते असते. मालक म्हणजे अशी व्यक्ती की ती दुसऱ्याला कामाची संधी देते व कामाची संधी घेणारी व्यक्ती म्हणजे कर्मचारी (कामगार) होय. कामाचा मोबदला व कामाच्या अटी याबाबतीत दोघांमध्ये करार झालेला असतो.

• वैशिष्ट्ये :

१) उद्देश :

स्वतःच्या गरजा भागविण्यासाठी पैसा मिळविणे हा कर्मचाऱ्याचा मुख्य हेतू असतो.

२) पात्रता :

प्रत्येक नोकरीत पात्रतेची गरज असते. नोकरीच्या स्वरूपानुसार कुशल किंवा अकुशल कामगारांची आवश्यकता ठरते. कौशल्याच्या कामासाठी विशिष्ट पात्रतेची गरज असते.

उदा. परिचारिका म्हणून काम करण्यासाठी विशिष्ट पात्रता व कौशल्याची गरज आहे. परंतु, कार्यालयीन सेवक (ऑफिस बॉय) म्हणून काम करण्यासाठी विशिष्ट अशा पात्रतेची गरज नसते कारण ते काम विशेष कौशल्याचे नाही.

३) आर्थिक मोबदला :

कामगाराने विशिष्ट वेळेत पूर्ण केलेल्या कामाचा मोबदला म्हणून पगार किंवा मजुरी दिली जाते. पगार महिन्याला दिला जातो. मजुरी नेमणूक करतानाच आठवडा किंवा दररोज देण्याचे ठरविले जाते. पगारदाराला बोनस, भत्ते, निवास व्यवस्था व इतर सेवा दिल्या जातात.

४) भांडवल :

नोकरी करण्यासाठी भांडवलाची आवश्यकता नसते. कारण मालक नोकरी करणाऱ्या कर्मचाऱ्याला काम करण्यासाठी सर्व सोयी उपलब्ध करून देतो.

५) नोंदणी :

नोकरीसाठी नोंदणीची गरज नसते. परंतु प्रत्येक नोकरदाराने नोकरी करताना नोकरीच्या नियम व अटीचे पालन केले पाहिजे. या अटी दोघांमध्ये झालेल्या करारात नमूद केलेल्या असतात.

६) अ-हस्तांतरणीय :

कोणतीही नोकरी एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित करता येत नाही.

उदा.: शिक्षक सेवा निवृत्त झाल्यावर आपल्या जागेवर आपल्या मुलाची किंवा मुलीची नेमणूक करू शकत नाही.

७) कामाचे स्वरूप :

प्रत्येक कर्मचाऱ्यास नेमून दिलेले काम पूर्ण करणे अपेक्षित असते. नोकरीचे स्वरूप हे त्याच्या मालकाच्या कामाच्या स्वरूपावर अवलंबून असते.

● कृती -

एखादा व्यावसायिक, पेशा स्वीकारलेली एखादी व्यक्ती आणि एखादा कर्मचारी हे तिघे एकमेकांवर अजिबात अवलंबून न राहता आपापली कार्ये पार पाडू शकतात का? यावर वर्गात शिक्षकांबरोबर चर्चा करा.

● कृती -

‘सूरज’ याच्या मालकीची एक वाहतूक कंपनी आहे. या एजन्सीद्वारे तो लोकांची अनेक प्रकारची प्रवासी कामे करतो. उदा. विमानप्रवासाचे आरक्षण करणे, रेल्वे प्रवासाचे आरक्षण करणे, सहलींचे आयोजन करणे इत्यादी. या सेवांच्या बदल्यात तो शुल्क आकारतो. तुमच्यामते सूरज हा व्यावसायिक आहे की त्याने पेशा स्वीकारलेला आहे?

● कृती -

आजच्या काळात यांत्रिकीकरणामुळे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते. लोकांनासद्धा हाताने तयार केलेल्या वस्तूपेक्षा यंत्राने उत्पादित केलेल्या वस्तू जास्त आवडतात. तरीसुद्धा येवल्याची पैठणी व सोलापूरच्या हातमागावरील चादर यांना बाजारपेठेत खूपच मागणी आहे. याची कारणे शोधण्यासाठी आपल्या शिक्षकांबरोबर चर्चा करा.

१.४ व्यवसायाची उद्दिष्टे :

सर्व व्यावसायिक कृतींना व्यवसायाची उद्दिष्टे मार्गदर्शक ठरतात. त्याचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे.

- १) आर्थिक उद्दिष्टे
- २) सामाजिक उद्दिष्टे

१) आर्थिक उद्दिष्टे :

अ) नफा मिळविणे : नफा हा स्थिरता व वाढीसाठी आवश्यक असतो.

ब) नवीन ग्राहक शोधणे : व्यावसायिक संघटनांना नवीन ग्राहक मिळविण्यासाठी व प्रस्थापित ग्राहक टिकवून ठेवण्यासाठी खूप प्रयत्न करण्याची गरज असते.

क) नावीन्यपूर्ण उपक्रम : नवकल्पना म्हणजे असा सकारात्मक बदल जो उत्पादनात किंवा उत्पादन प्रक्रियेमध्ये सुधारणा घडवून आणतो. त्यासाठी संशोधन व विकास, बाजार सर्वेक्षण, नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर इ. साठी पैसे खर्च करावे लागतात.

ड) उपलब्ध साधनांचा सुयोग्य वापर : उपलब्ध साधने ही दुर्मीळ असून त्यांचा पर्यायी वापर असतो. सदर साधनांचा सुयोग्य वापर व कमीत कमी अपव्यय हा अधिक नफा मिळविण्यासाठी आवश्यक ठरतो.

२) सामाजिक उद्दिष्टे :

अ) दर्जेदार उत्पादनाचा पुरवठा करणे : प्रत्येक व्यवसायाने दर्जेदार वस्तूंचा पुरवठा करणे आवश्यक असते. वस्तू उत्पादनाचा दर्जा म्हणजेच वस्तूची शुद्धता, सुरक्षितता, टिकाऊपणा, उपयोगिता इ.

ब) व्यापारातील गैरव्यवहार टाळणे : काळाबाजार, चुकीची वजनमापे, फसव्या जाहिराती इ. गोष्टी व्यापारातील गैरव्यवहारात येतात. व्यवसायात टिकून राहण्यासाठी व व्यवसाय वाढीसाठी व्यावसायिकांनी गैरव्यवहार टाळणे आवश्यक आहे.

क) रोजगार निर्मिती : समाजातील कुशल व अकुशल मनुष्यबळासाठी नोकरीच्या संधी निर्माण करणे हे व्यवसाय संस्थेचे सामाजिक उद्दिष्ट आहे. नोकरी देताना समाजातील आर्थिकदृष्ट्या मागास व अपंग व्यक्तींना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.

ड) कर्मचारी कल्याण : कुशल व अकुशल कर्मचारी हा समाजाचा एक भाग आहे. या कामगारांची काळजी घेतली तर हे एक सामाजाचे कल्याण होईल. या कामगारांचे कल्याण साधण्यासाठी त्यांना योग्य व नियमित मोबदला, कामाच्या ठिकाणी सुविधा पुरविणे, निःपक्षपाती धोरण अवलंबणे व पगाराव्यतिरिक्त इतर मोबदले देणे आवश्यक आहे.

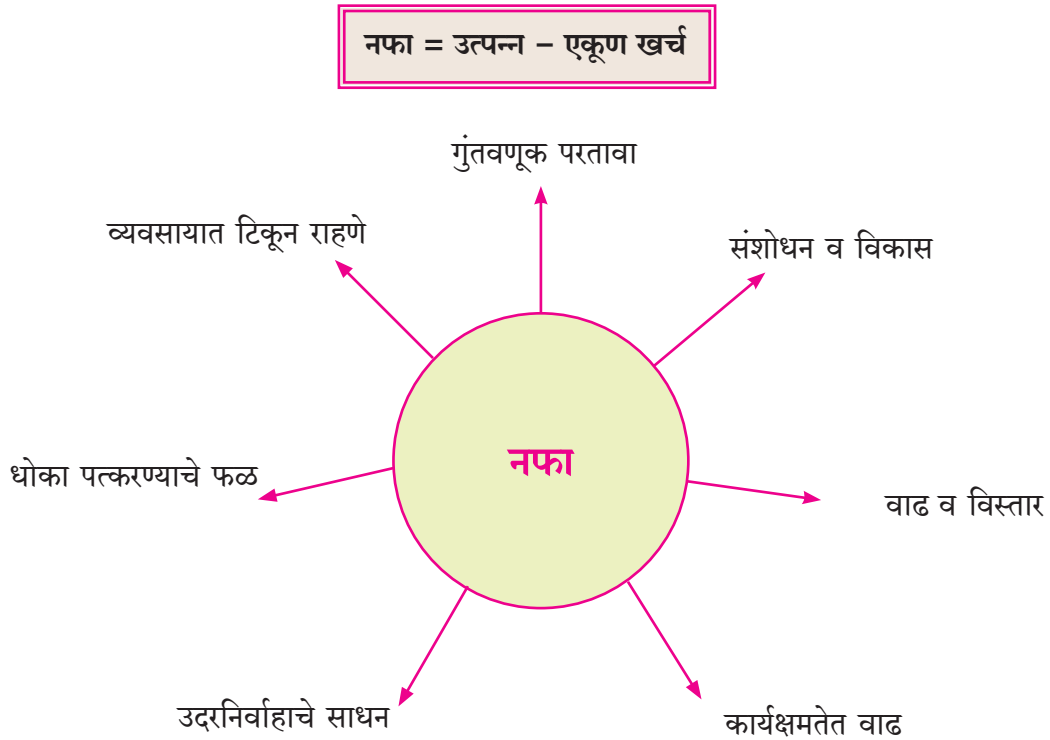
इ) सामाजिक प्रश्न सोडविण्यास मदत करणे : वाढत्या औद्योगिकरणामुळे अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होत आहेत.

उदा. वाहतुकीची कोंडी, हवा व पाणी प्रदूषण, वाढती झोपडपट्टी इ. बाबतीत व्यावसायिकाने जागरूक राहून हे प्रश्न कमी करण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

ई) सामाजिक कल्याणात सहभाग : समाजाच्या सर्वसाधारण कल्याणासाठी व्यावसायिकांनी जागरूक असले पाहिजे. आवश्यक तेथे देणग्या देणे, उच्च शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देणे इ. मार्गांनी सामाजिक कल्याणात सहभागी होता येते.

१.५ व्यवसायातील नफ्याची भूमिका :

प्रत्येक व्यवसाय करण्याचा मुख्य उद्देश नफा मिळविणे हा असतो. खर्चापेक्षा महसुली उत्पन्न अधिक असणे म्हणजेच नफा होय.

● नफ्याची भूमिका :

अ) गुंतवणूकदारांना परतावा :

व्यक्तीकडून व्यवसायात भांडवल गुंतवणूक करण्यामागची अपेक्षा म्हणजे गुंतवणुकीवरील अपेक्षित परतावा होय. त्यासाठी व्यवसायाला चांगला नफा होणे अपेक्षित असते.

ब) संशोधन व विकास :

व्यवसायाचा विकास व विस्तारासाठी पुरेशा नफ्याची गरज असते. त्यामुळे अधिक खर्च करून व्यवसाय सक्षम करता येतो. त्यामुळे नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून कमी उत्पादन खर्चात नावीन्यपूर्ण उत्पादन केल्याने संपूर्ण राष्ट्राला लाभ होतो.

क) वाढ व विस्तार :

नफा मिळविणे हा अंतर्गत स्रोत आहे. या नफ्याचा वापर व्यवसायाचा विस्तार व वाढ करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. नफ्याचा काही भाग (हिस्सा) पुनर्गुंतवणुकीसाठी, विविधतेसाठी वापरता येतो.

ड) कार्यक्षमतेत वाढ :

नफ्यामुळे वेळेत कामगारांचे वेतन व नियमित देणी देता येतात. त्यामुळे कामगारांना प्रेरणा मिळते. शेवटी यामुळे संपूर्ण संघटनेची कार्यक्षमता वाढते.

इ) उदरनिर्वाहाचे साधन :

जीवन जगण्यासाठी अर्थात उदरनिर्वाहासाठी मानव व्यवसायात नफा मिळवितो. पुरेसा नफा मिळवून तो आपल्या विविध गरजा पूर्ण करतो. त्यामुळे चांगले जीवनमान समाधानकारकपणे जगतो व जीवनमानाचा दर्जा उंचावू शकतो.

फ) धोका पत्करण्याचे फळ :

व्यवसायात व्यावसायिकाने स्वीकारलेल्या धोक्याबद्दलचे बक्षिस म्हणजे नफा होय. ज्या धोक्यांचा विमा उतरवता येत नाही त्यांचा मोबदला नफा होय.

उदा. मागणी कमी होणे, प्रतिकूल सरकारी धोरण इ.

ग) व्यवसायात टिकून राहणे.

नफा प्राप्तीमुळे व्यावसायिकाला बाजारपेठेत टिकून राहाण्यासाठी मदत होते. व्यवसायात पुरेसा नफा मिळत नसेल तर स्पर्धेच्या बाजारपेठेत टिकून राहता येत नाही.

कोणत्याही लहान दुकानाला किंवा मोठ्या व्यापारी संकुलाला (मॉलला) भेट देऊन नफा कोणत्या कारणासाठी महत्त्वाचा वाटतो ते समजून घ्या.

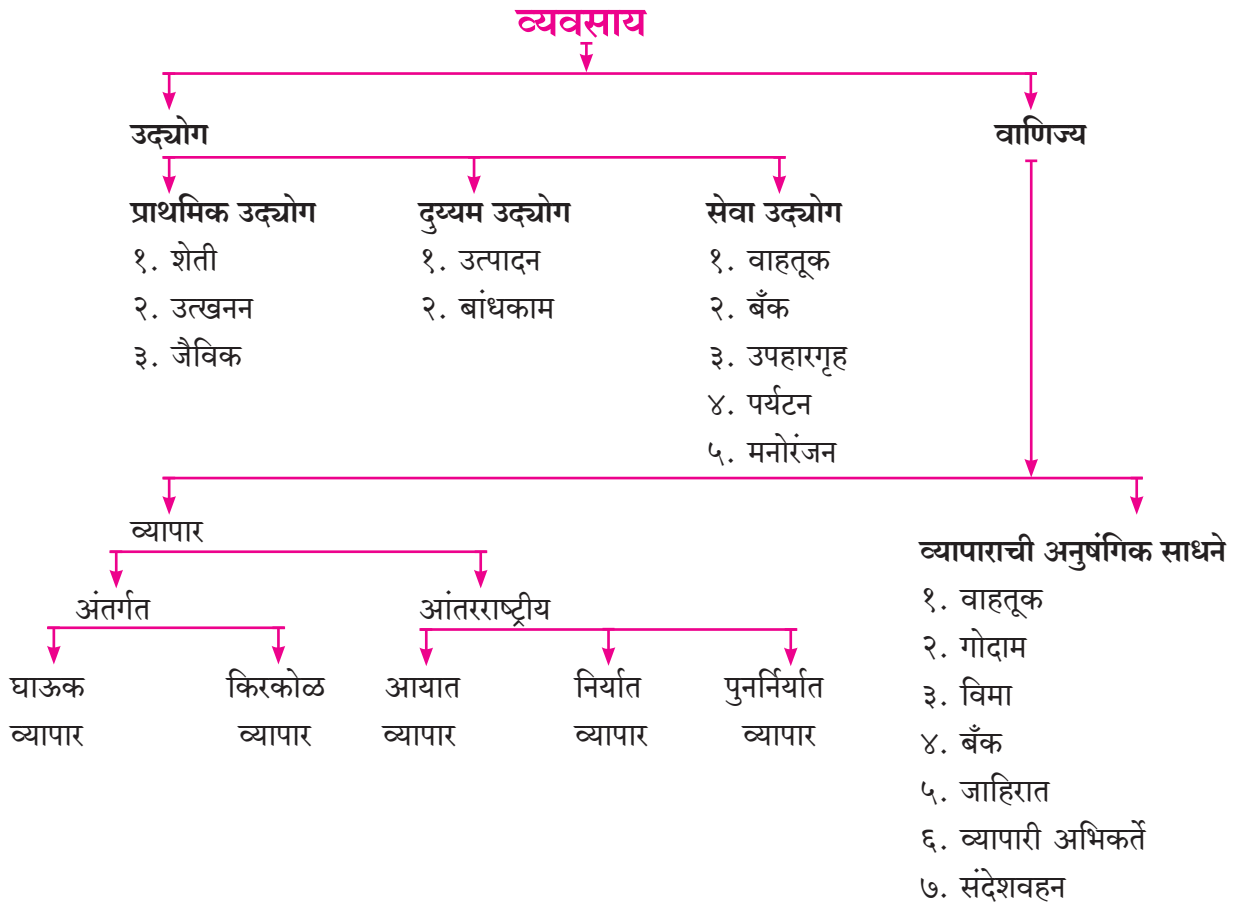
१.६ व्यवसायाच्या कृतीचे वर्गीकरण :

प्रामुख्याने व्यावसायिक कृतीचे वर्गीकरण पुढील दोन गटात करता येईल.

i) उद्योग

ii) वाणिज्य

उद्योग हा वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाशी संबंधित असतो तर वाणिज्य हे त्यांच्या वितरणाशी संबंधित असते.

१.६.१ उद्योग :

उद्योग म्हणजे कच्च्यामालावर प्रक्रिया करून वापरायोग्य वस्तूत रूपांतर करण्याची प्रक्रिया होय. यामध्ये वस्तूचे उत्पादन, प्रक्रिया, उत्खनन, प्रजनन, पशुपालन यांचा समावेश होतो. उत्पादित होणारा माल हा ग्राहकोपयोगी वस्तू असतो. ग्राहकोपयोगी वस्तू थेट ग्राहकाद्वारे वापरल्या जातात तर भांडवली वस्तूचा उपयोग उद्योगांच्या पुढील उत्पादनासाठी केला जातो.

उद्योग म्हणजे वस्तू उत्पादनाचा समूह होय. एकाच प्रकारच्या किंवा संबंधित वस्तूंचे उत्पादन करणारा समूह होय.

उदा. साखर उद्योगात ऊसापासून साखर बनविणे. तसेच इलेक्ट्रॉनिक उद्योगात इलेक्ट्रॉनिक वस्तू तयार करणाऱ्या सर्व कारखान्यांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे बँकिंग, उपहारगृह, विमाकंपन्या इ. सेवांचासुद्धा सेवा उद्योगामध्ये समावेश होतो.

उद्योगामुळे रूप उपयोगिता निर्माण होते. उद्योगामध्ये कच्च्या मालाचे रूपांतर वापरायोग्य पक्क्या मालात केले जाते. यासाठी मानवी श्रम, यंत्रे व भांडवलाची आवश्यकता असते. सर्व औद्योगिक कार्ये ही कारखान्यातून चालतात. काही लहान स्वरूपाची कामे घरामधून सुद्धा पूर्ण करता येतात. थोडक्यात, हे सर्व उद्योगाच्या आकारमानावर अवलंबून आहे.

● **उद्योग हे प्रमुख तीन गटात विभागले आहेत.**

अ) प्राथमिक उद्योग :

प्राथमिक उद्योग हे निसर्गावर अवलंबून असतात. हा निसर्गाभिमुख उद्योग आहे. प्राथमिक उद्योगातून निर्माण झालेल्या उत्पादनावरती दुय्यम उद्योग चालत असतात. प्राथमिक उद्योगाचे तीन प्रकार पडतात.

१) कृषी उद्योग :

या उद्योगात शेती उद्योगाचा समावेश होतो. या उद्योगातील वस्तूचा दर्जा विविध घटकांवर अवलंबून असतो. **उदा.** जमिनीची उत्पादकता, पाऊस, हवामान इ.

२) उत्खनन उद्योग :

या उद्योगामध्ये निसर्गामध्ये असलेली संपत्ती प्रयत्नपूर्वक बाहेर काढली जाते. **उदा.** खाणीमधून खनिजे बाहेर काढणे. जमिनीखालून तेल बाहेर काढणे इ. यातून मिळालेला माल काहीवेळा जसाच्या तसा वापरता येतो. मात्र काहीवेळा त्यावर प्रक्रिया करणे जरूरीचे असते.

३) जैविक उद्योग :

जैविक उद्योगामध्ये रोपे, पशुपालन इत्यादींचा समावेश होतो

उदा. पशुसंवर्धन, रोपवाटिका, वनशेती, रेशीम उद्योग इ.

ब) दुय्यम उद्योग :

हे उद्योग प्राथमिक उद्योगावरती अवलंबून असतात. दुय्यम उद्योग कच्च्या मालाचे पक्क्यामालामध्ये रूपांतर करतात.

उदा. टोमॅटो उत्पादन प्राथमिक उद्योग असून त्यापासून सॉस(रस) तयार करणारा दुय्यम उद्योग होय.

● या उद्योगाचे दोन प्रकार पडतात.

१) उत्पादन उद्योग :

कच्च्यामालाचे पक्क्या मालात मनुष्यबळाच्या व यंत्राच्या साहाय्याने रूपांतर करण्याच्या उद्योगाला उत्पादन उद्योग म्हणतात. अंतिम उत्पादनात भांडवली वस्तूंचा व गृहोपयोगी वस्तूंचा समावेश होतो. **उदा.** कापड, साखर, कागद उद्योग इ.

२) बांधकाम उद्योग :

जे उद्योग इमारत, धरणे, पुल, रस्ते, बोगदे इ. तयार करण्यात गुंतलेले असतात त्यांना बांधकाम उद्योग म्हणतात. इतर उद्योगात वस्तूंचे उत्पादन एका ठिकाणी व विक्री इतरत्र केली जाते. पण या उद्योगात वस्तू उत्पादन व विक्री एकाच ठिकाणी केली जाते. या उद्योगात अचल संपत्ती निर्माण केली जाते.

क) सेवा उद्योग :

सेवा उद्योग प्राथमिक व दुय्यम उद्योगांना सेवा पुरवितात. हे उद्योग विविध सेवा पुरवतात. यामध्ये वाहतूक, विमा, बँकिंग हे पारंपरिक व आधुनिक उद्योगात निवास उद्योग व उपहारगृहे, पर्यटन उद्योग, करमणूक (मनोरंजन) यांचा समावेश होतो.

१.६.२. वाणिज्य :

● **अर्थ :** व्यावसायिक कृतीचा वाणिज्य हा असा घटक आहे की जो उद्योगांनी निर्माण केलेल्या वस्तू व सेवांचे वितरण करतो. यामध्ये वस्तूंचे वितरण सुलभपणे व अविरतपणे पुरविता येतात. उत्पादक व ग्राहक यांच्यामधील सेतू म्हणून वाणिज्य काम करते. पैसा किंवा पैशाचे मूल्य यांच्या मोबदल्यात वस्तू आणि सेवा यांची देवाण घेवाण करून हा हेतू साधला जातो.

- वाणिज्याचे दोन प्रकार पडतात. १) व्यापार व २) व्यापाराची अनुषंगिक साधने :

- व्यापार :

व्यापार म्हणजे वस्तू व सेवांची खरेदी व विक्रीचा व्यवहार होय. उत्पादक व ग्राहक यांच्यातील संबंध साधणारा व्यापारी हा दुवा आहे. व्यापारामध्ये वस्तू व सेवांचा विनिमय पैशाच्या मोबदल्यात किंवा वस्तुविनिमयात केला जातो. ग्राहकांना वस्तू वेगवेगळ्या बाजारपेठेत उपलब्ध करून दिल्या जातात. व्यापारामुळे वस्तू व सेवांचे मालकी हस्तांतरण केले जाते.

- व्यापाराचे वर्गीकरण/प्रकार :

अ) अंतर्गत व्यापार :

अंतर्गत व्यापारात वस्तू व सेवांची खरेदी व विक्री देशांच्या भौगोलिक सीमांतर्गत केली जाते. या व्यापारासाठी देशी चलन वापरले जाते. अंतर्गत व्यापारात पुढील प्रकारांचा समावेश होतो.

i) घाऊक व्यापार :

घाऊक व्यापारात वस्तू व सेवा मोठ्या प्रमाणात खरेदी व विक्री केल्या जातात. घाऊक व्यापारी उत्पादकाकडून मोठ्या प्रमाणावर मालाची खरेदी करून किरकोळ व्यापाऱ्यांना लहान प्रमाणात विक्री करतो. घाऊक व्यापारी हा उत्पादक व किरकोळ विक्रेता यांच्यातील दुवा आहे.

ii) किरकोळ व्यापार :

जो व्यापारी घाऊक व्यापाऱ्याकडून किंवा काही वेळा प्रत्यक्ष उत्पादकाकडून वस्तूंची खरेदी करतो. अंतिम ग्राहकास लहान प्रमाणावर विक्री करतो त्यास किरकोळ व्यापारी असे म्हणतात. किरकोळ व्यापारी उत्पादक व उपभोक्ता (ग्राहक) यांतील दुवा आहे.

ब) आंतरराष्ट्रीय व्यापार :

दोन किंवा दोन पेक्षा अधिक देशांमध्ये चालणाऱ्या व्यापाराला आंतरराष्ट्रीय/विदेशी व्यापार म्हणतात. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात परकीय किंवा विदेशी व्यापाराचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले जाते.

i) आयात व्यापार :

जेव्हा दुसऱ्या राष्ट्राकडून किंवा देशाकडून वस्तू व सेवांची खरेदी केली जाते त्यास आयात व्यापार म्हणतात.

ii) निर्यात व्यापार :

जेव्हा दुसऱ्या राष्ट्रास वस्तू विक्री केल्या जातात त्यास निर्यात व्यापार म्हणतात.

iii) पुनर्निर्यात :

आयात व निर्यात याचे एकत्रीकरण म्हणजे पुनर्निर्यात होय. यामध्ये एका देशातून आयात केलेला माल दुसऱ्या देशात पुनर्विक्रीसाठी पाठवला जातो. उदा. भारतीय विक्रेते (व्यापार) जपान कडून माल घेतात आणि आफ्रिकेला पुनर्निर्यात करतात.

१.६.३. व्यावसायिक सेवा (अनुषंगिक सेवा) :

उत्पादनाच्या ठिकाणापासून विक्री ठिकाणापर्यंत वस्तूंचा सुरळीतपणे पुरवठा करण्यासाठी केलेल्या कृतीस व्यावसायिक सेवा म्हणतात. या सेवा व्यापारास मदत करण्याची भूमिका बजावतात. व्यावसायिक सेवा या वस्तू व सेवांचे उत्पादन आणि वितरण यातील अडथळे कमी करतात.

- **खालील प्रमाणे विविध अनुषंगिक साधने आहेत.**

- i) **वाहतूक व्यवस्था :**

उत्पादनाच्या ठिकाणी सर्व वस्तूंची विक्री करणे शक्य नसते म्हणून ज्या ठिकाणी वस्तूंची मागणी असते अशा वेगवेगळ्या ठिकाणी उत्पादनाची विक्री करावी लागते. वस्तू व व्यक्तींना एक ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी घेवून जाण्यासाठी वाहतुकीचा वापर केला जातो.

- ii) **गोदाम/साठवणूक :**

उत्पादक व उपभोक्ता यांच्यामध्ये अंतर असते. काही वस्तूंचे उत्पादन वर्षभर केले जाते. परंतु वापर मात्र विशिष्ट कालावधीतच केला जातो. तर काही उत्पादने विशिष्ट काळात उत्पादित केली जातात मात्र वापर वर्षभर केला जातो म्हणून उत्पादनाची साठवणूक करावी लागते. याशिवाय उत्पादित वस्तूंना विविध कारणाने होणाऱ्या धोक्यांपासून संरक्षण मिळण्यासाठी व उत्पादनाच्या किंमती स्थिर ठेवण्यासाठी तसेच मागणी व पुरवठा यात नियमितता आणण्यासाठी साठवणूक / गोदामाची गरज आहे.

- iii) **विमा :**

व्यवसायात अनेक प्रकारचे धोके असतात. सामान्यपणे उत्पादनास आग, चोरी, अपघात इ. मुळे धोके निर्माण होतात. व्यावसायिकांना या धोक्यांपासून संरक्षण मिळवण्यासाठी विमा आवश्यक आहे. विमा कंपन्या या सर्व धोक्यांपासून व्यवसायाचे संरक्षण करतात. व्यावसायिक यासाठी वस्तूचा विमा घेऊन विमा कंपनीने ठरविलेले विमा हप्ते नियमितपणे भरतो. व्यावसायिकाला धोके पूर्णतः टाळता येत नाहीत. परंतु विमा घेऊन त्याची तीव्रता कमी करता येते.

- iv) **बँक :**

व्यवसायाची स्थापना करून तो यशस्वीपणे चालविण्यासाठी पैशाची आवश्यकता असते. बँक पैसा व आवश्यक निधीचा पुरवठा करते. बँक व्यवसायांना कर्जे, अधिविकर्ष सवलत, रोख उचल (cash credit) इ. सेवा देते. या शिवाय धनादेश, डिमांड ड्राफ्ट, ए.टी.एम, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड इ. सेवा पुरविते. यामुळे व्यवसायाचे दैनंदिन कामकाज सुरळीतपणे चालविण्यास मदत होते.

- v) **जाहिरात :**

जाहिरात हे उत्पादित वस्तू व सेवांचे विक्रीचे प्रभावी साधन आहे. उत्पादक आपल्या उत्पादनाविषयी सर्व माहिती ग्राहकाला जाहिरातीमार्फत देऊन ग्राहकाच्या मनात वस्तू खरेदी करण्याविषयी इच्छा जागृत करतो. त्यासाठी विविध मार्ग वापरले जातात. यामध्ये घरातील प्रसार माध्यमांच्या मदतीने केली जाणारी जाहिरात उदा. वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन इ. तसेच घराबाहेरील प्रसार माध्यमांद्वारे केली जाणारी जाहिरात उदा. पाट्या, फलक, कापडी फलक, विद्युत प्रकाशित साधनांनी केली जाणारी जाहिरात इ. चा समावेश होतो.

- vi) **व्यापारी अभिकर्ते :**

ग्राहक हे वेगवेगळ्या भागात विखुरलेले असतात. त्यामुळे विक्रेते प्रत्यक्ष ग्राहकांशी संपर्क साधू शकत नाहीत. यासाठी व्यापारी अभिकर्तेची नेमणूक केली जाते.

व्यापारी अभिकर्ते ग्राहक व विक्रेते यांमधील दूरी कमी करतात.

उदा. दलाल, अडत्या, कमिशन एजंट इ.

vii) संदेशवहन :

आज जगात माहिती तंत्रज्ञानाचा विस्फोट झाला आहे. माहितीचे संदेशवहन होणे आवश्यक आहे. व्यापारी, उत्पादक आणि ग्राहक यांना संदेशवहनामुळे अनेक सुविधा उपलब्ध होतात.

उदा. ई-मेल, टपाल खाते.

● कृती -

जागेचे व्यवहार करणाऱ्या एजंटला भेटून त्यांच्याकडून विक्रेत्यांना व ग्राहकांना कशा प्रकारची सेवा दिली जाते याची माहिती घ्या.

● कृती -

बाजारपेठांचा विस्तार व वाहतुकीच्या साधनांमुळे शेतीतील माल दूरवरच्या ठिकाणी सहज पाठविता येतो व त्याला भाव पण जास्त मिळतो. परंतु, त्यामुळे तो माल ज्या ठिकाणी विकतो तेथील लोकांनासुद्धा जास्त किंमत मोजावी लागते हे योग्य आहे का? तुमच्या शिक्षकांबरोबर चर्चा करा.

● फरक :

१) उद्योग व वाणिज्य

अ.क्र.	मुद्दे	उद्योग	वाणिज्य
१.	अर्थ	उद्योग वस्तू व सेवा निर्मितीत गुंतलेले असतात.	जो विभाग वस्तू व सेवा वितरण करतो त्यास वाणिज्य असे म्हणतात.
२	स्थळ/ठिकाण	वस्तूचे उत्पादन कारखान्यात किंवा कार्यशाळेत केले जाते.	वाणिज्य हे बाजारामध्ये तसेच कार्यालयामध्ये केले जाते.
३.	उपयोगिता	उद्योगांमुळे रूप उपयोगिता वस्तूंना प्राप्त होते.	वाणिज्यमुळे स्थळ, काळ (समय) उपयोगिता निर्माण होते.
४.	स्रोत	उद्योगांत यंत्राचा व मानवी श्रमाचा वापर करतात.	वाणिज्यात जास्त मानवी श्रम व संदेशवहन वापरले जाते.
५.	भांडवल	उद्योगांत प्रचंड भांडवलाची गुंतवणूक करावी लागते.	तुलनेने वाणिज्यात कमी भांडवल गुंतवणूक करावी लागते.
६.	परस्परावलंबन	उद्योग उपक्रमाशिवाय वाणिज्य निरर्थक आहे.	वाणिज्य हे उद्योगाशिवाय सुरू करता येत नाही.
७.	आयोजित	उद्योगामध्ये उत्पादन हे उत्पादकाकडून केले जाते.	वाणिज्यामध्ये व्यापारी व व्यापारी अभिकर्ते वस्तू व सेवा वितरण करतात.

८.	स्थान	उद्योगांना प्रथम स्थान व्यवसायात आहे.	वाणिज्य व्यवसायात द्वितीय स्थानावर आहे.
९.	वर्गीकरण	उद्योगाचे प्रकार - अ) प्राथमिक उद्योग ब) दुय्यम उद्योग क) सेवा उद्योग	वाणिज्याचे वर्गीकरण - अ) व्यापार ब) व्यापाराची अनुषंगिक साधने.
१०.	बाजारपेठेतील शक्ती	उद्योग हा बाजारातील पुरवठ्याचे प्रतिनिधित्व करतो.	बाजारातील मागणी व पुरवठ्याचे प्रतिनिधित्व करतो.

२) व्यवसाय, पेशा व नोकरी

अ.क्र.	मुद्दे	व्यवसाय	पेशा	नोकरी
१.	अर्थ	वस्तू व सेवांचे उत्पादन व वितरण करणाऱ्या आर्थिक कार्याला व्यवसाय म्हणतात.	इतरांना आर्थिक सेवा पुरविणाऱ्या कार्याला पेशा म्हणतात.	दुसऱ्याने नेमून दिलेले काम त्याच्या सुचनेनुसार करण्याच्या आर्थिक क्रियेला नोकरी म्हणतात.
२.	परतावा	व्यवसायात व्यावसायिकाला नफा मिळतो.	पेशामध्ये मिळणारे उत्पन्न फी च्या स्वरूपात असते.	कर्मचार्यांना कामाचा मोबदला म्हणून पगार व मजुरी दिली जाते.
३.	भांडवल/ गुंतवणूक	व्यवसायातील भांडवल त्या व्यवसायाचा विस्तार व व्याप्तीवर अवलंबून असते.	स्वतंत्रपणे काम करत असेल तरच मर्यादित भांडवल गुंतवावे लागते.	भांडवल गुंतवणूक करावी लागत नाही.
४.	कामाचे स्वरूप	जनतेला वस्तू व सेवा पुरविणे.	वैयक्तिक तज्ञ सेवा पुरविणे.	नोकरीमध्ये सेवा कराराप्रमाणे काम केले जाते.
५.	पात्रता	ठरावीक व कमीत कमी शैक्षणिक पात्रतेची आवश्यकता असते.	चांगले ज्ञान व प्रशिक्षणाची गरज संबंधीत पेशात असावीच लागते.	त्याच्या कामाच्या स्वरूपावर शैक्षणिक पात्रता अवलंबून असते.
६.	निर्णय प्रक्रिया	व्यावसायिक स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ शकतात.	पेशा स्वीकारलेली व्यक्ती फक्त त्याच्या पेशाच्या संदर्भात निर्णय घेऊ शकते.	कर्मचार्यांना कोणताही अंतिम निर्णय घेता येत नाही. अंमलबजावणी व कर्तव्यपूर्वता करावी लागते.
७.	धोका	नफा हा मोठे धोके व अनिश्चितता स्वीकारण्याचा मोबदला होय.	पेशामध्ये मिळणारी फी ठरावीक व नियमित नसते.	नोकरी करणाऱ्या व्यक्तीला त्याचे वेतन कराराप्रमाणे ठरावीक व नियमित मिळते, म्हणून त्यामध्ये धोका नसतो.
८.	उदाहरणे	बांधकाम व्यावसायिक, किराणा, सुपर मार्केट इ.	डॉक्टर, सी.ए., वकील इ.	क्लार्क, शिक्षक, अधिकारीवर्ग इ.

३) व्यवसाय व वाणिज्य

अ.क्र.	मुद्दे	व्यवसाय	वाणिज्य
१.	अर्थ	वस्तू व सेवांचे उत्पादन व वितरण केले जाते त्या आर्थिक क्रियेला व्यवसाय म्हणतात.	वस्तू व सेवांचे वितरण करणारा व्यवसायाचा विभाग म्हणजे वाणिज्य होय.
२.	संकल्पना	व्यवसाय ही विस्तृत व व्यापक संकल्पना असून त्यामध्ये वाणिज्य समाविष्ट आहे.	वाणिज्य ही लहान संकल्पना असून ती व्यवसायाचा एक भाग आहे.

३.	कौशल्य	व्यवसायात तांत्रिक व विपणन कौशल्याची गरज असते.	वाणिज्यात केवळ विपणन कौशल्याची गरज असते.
४.	वर्गीकरण	व्यवसायाचे विभाजन हे उद्योग व वाणिज्यामध्ये होते.	वाणिज्याचे विभाजन हे व्यापार व व्यापाराची अनुषंगिक साधने यामध्ये होते.

सारांश

- १.१ प्रस्तावना** - प्रत्येक मनुष्य आपल्या गरजा भागविण्यासाठी स्वतःला कामामध्ये गुंतवून घेऊन वस्तू व सेवा मिळवितो.
- १.२ आर्थिकेतर कृती** - पैशाची अपेक्षा न ठेवता केल्या गेलेल्या कृतींना आर्थिकेतर कृती असे म्हणतात.
- १.३ आर्थिक कृती** - पैशाच्या किंवा मोबदल्याच्या हेतूने जी कृती केली जाते ती आर्थिक कृती होय.
- १.३.१ व्यवसाय** - व्यवसायामध्ये मालाचे व सेवांचे उत्पादन करून बाजारात ग्राहकांना वितरण करणे अंतर्भूत असते.

● व्यवसायाची वैशिष्ट्ये :

१. आर्थिक कृती
२. दोन पक्ष
३. नफा हेतू
४. वस्तू व सेवांचे उत्पादन.
५. वस्तू व सेवांची देवाण घेवाण
६. वस्तू व सेवांचा विनिमय
७. व्यवसाय सातत्य
८. अनिश्चित परतावा
९. जोखीम/धोका
१०. उपभोक्त्यांचे समाधान

१.३.२ पेशा - स्वतःचे ज्ञान व कौशल्य वापरून व शुल्क आकारून इतरांना सेवा देणे म्हणजेच पेशा होय.

उदा. डॉक्टर, वकील इ.

● वैशिष्ट्ये :

१. उद्देश
२. पात्रता
३. आर्थिक मोबदला
४. भांडवल
५. सभासद व नोंदणी
६. अ-हस्तांतरणीय
७. कामाचे स्वरूप

१.३.३. नोकरी - कराराप्रमाणे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला नेमून दिलेले काम पूर्ण करणे याला नोकरी असे म्हणतात.

● वैशिष्ट्ये :

१. उद्देश
२. पात्रता
३. आर्थिक मोबदला
४. भांडवल
५. नोंदणी
६. अ-हस्तांतरणीय
७. कामाचे स्वरूप.

१.४ व्यवसायाची उद्दिष्ट्ये :

१. नफा मिळविणे.
२. ग्राहकांची संख्या वाढविणे
३. नवीन उपक्रम राबविणे
४. दर्जेदार वस्तूंचा पुरवठा करणे
५. गैरव्यवहार टाळणे.
६. रोजगार निर्माण करणे
७. कामगार कल्याण योजना
८. सामाजिक प्रश्न सोडविणे.
९. साधनसंपत्तीचा पुरेपूर वापर
१०. समाज कल्याण

१.५ व्यवसायातील नफ्याची भूमिका/महत्त्व :

१. गुंतवणूकदारांना परतावा
२. संशोधन व विकास
३. वाढ व विस्तार
४. कार्यक्षमतेत वाढ
५. उदरनिर्वाहाचे साधन
६. प्रतिष्ठा
७. धोकापत्करण्याचे फळ
८. व्यवसायात टिकून राहणे.

१.६ व्यवसायाच्या कृतीचे वर्गीकरण :

अ) उद्द्योग - व्यवसायाच्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन करणाऱ्या विभागाला उद्द्योग असे म्हणतात.

● उद्द्योगांचे प्रकार :

१) प्राथमिक उद्द्योग - निसर्गावर अवलंबून असणाऱ्या उद्द्योगांना प्राथमिक उद्द्योग म्हणतात.

- i) शेती उद्द्योग
- ii) उत्खनन उद्द्योग
- iii) जैविक उद्द्योग

२) दुय्यम उद्द्योग - प्राथमिक उद्द्योगामध्ये निर्माण झालेल्या मालाचा वापर करून पक्का माल बनविणाऱ्या उद्द्योगाला दुय्यम उद्द्योग म्हणतात.

- i) उत्पादन उद्द्योग
- ii) बांधकाम उद्द्योग

३. सेवा उद्द्योग - प्राथमिक व दुय्यम उद्द्योगांना सेवांची निर्मिती करून त्यांचा पुरवठा करणे.

ब) वाणिज्य - उद्द्योगांनी निर्माण केलेला तयार माल व सेवा ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्याचं काम व्यवसायाचा जो विभाग पार पाडतो त्याला वाणिज्य असे म्हणतात.

● वाणिज्याचे दोन प्रकार पडतात.

१. व्यापार – वस्तू व सेवांची खरेदी-विक्री म्हणजेच व्यापार होय.

● व्यापाराचे दोन प्रकार पडतात :

i) अंतर्गत व्यापार – देशातल्या देशात केल्या जाणाऱ्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारांना अंतर्गत किंवा देशी व्यापार म्हणतात. देशी व्यापाराचे दोन प्रकार-

- १) घाऊक व्यापार
- २) किरकोळ व्यापार

ii) विदेशी / आंतरराष्ट्रीय व्यापार – दोन वेगवेगळ्या देशातील व्यक्तींमध्ये होणाऱ्या व्यापाराला विदेशी व्यापार म्हणतात याचे तीन प्रकार पुढीलप्रमाणे.

१. आयात व्यापार
२. निर्यात व्यापार
३. पुनर्निर्यात व्यापार

● व्यापाराची अनुषंगिक साधने – खरेदी विक्रीच्या व्यवहारामधील अडथळे / अडचणी दूर करणाऱ्या साधनांना व्यापाराची अनुषंगिक साधने असे म्हणतात.

१. वाहतूक व्यवस्था
२. गोदाम
३. विमा
४. बँक
५. जाहिरात
६. व्यापार अभिकर्ते
७. संदेशवहन.

करिअर संधी

- १) कुरिअर एजंट
- २) दुग्ध व्यवसाय व कुक्कुटपालन
- ३) प्रवासी वाहतूक सेवा आणि सहल आयोजन
- ४) सहल व पर्यटन मार्गदर्शक.
- ५) विमा प्रतिनीधी व स्थावर मालमत्ता खरेदी, विक्री मध्यस्थ
- ६) बँक, वाहतूक, उपहारगृह, मनोरंजन केंद्र या क्षेत्रातील नोकरी.

संदर्भ पुस्तके :

- १) एन.सी.ई.आर.टी. इ.१२वी व्यवसाय अभ्यास
- २) व्यवसाय संघटन – डॉ. निरू वशिष्ट
- ३) व्यवसाय संघटन व व्यवस्थापन – श्री. एम.सी.शुक्ला
- ४) व्यवसाय संघटन व व्यवस्थापन – तुलसीयन
- ५) व्यवसाय संघटन व व्यवस्थापन – जे. पीय महाजन.

स्वाध्याय

प्र.१ ला (अ) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

१. वकील हा ----- असतो.
अ) पेशा स्वीकारणारा   ब) व्यावसायिक   क) कर्मचारी
२. कच्च्या मालाचे तयार मालात रूपांतर करण्याचे काम ----- उद्योग करतो.
अ) जैविक उद्योग   ब) उत्खनन उद्योग   क) उत्पादक उद्योग
३. वस्तूंची प्रत्यक्ष खरेदी विक्री म्हणजेच ----- होय.
अ) पेशा   ब) व्यापार   क) उद्योग
४. राष्ट्रीय स्तरावरील आचारसंहिता ----- साठी बनविलेली असते.
अ) पेशा स्वीकारणाऱ्या व्यक्ती   ब) व्यावसायिक   क) कर्मचारी
५. धरण बांधण्यासाठीचे काम -----उद्योगा अंतर्गत केले जाते.
अ) प्राथमिक   ब) दुय्यम   क) सेवा
६. अंतराची समस्या ----- मुळे सोडवली जाते.
अ) बँक   ब) वाहतूक   क) गोदाम
७. वाणिज्य ही ----- शाखा आहे.
अ) व्यवसायाची   ब) उद्योगाची   क) व्यापाराची
८. व्यवसायातील परताव्याला ----- म्हणतात.
अ) फी   ब) पगार   क) नफा
९. व्यवसायातील उत्पादन विक्रीसाठी ----- अवलंबून असतात.
अ) उद्योगावर   ब) समाजावर   क) कर्मचाऱ्यांवर
१०. गोदामामुळे वस्तूंमध्ये ----- उपयोगिता निर्माण होते.
अ) ठिकाण   ब) समय   क) रूप

ब. योग्य जोड्या जुळवा.

गट 'अ'	गट 'ब'
अ) दिव्यांग व्यक्तींना मदत	१. सामाजिक उद्दिष्टे
ब) जैविक उद्योग	२. विदेशी व्यापार
क) स्थानिक चलन	३. रेशीम उद्योग
ड) सामाजिक प्रश्नांची सोडवणूक	४. आर्थिकेतर उपक्रम
	५. देशी व्यापार
	६. खाणकाम
	७. नफा
	८. आर्थिक कृती

क) योग्य शब्द, शब्दसमूह, संज्ञा लिहा.

१. नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने वस्तू व सेवांचे उत्पादन व वितरण संबंधित नियमितपणे केली जाणारी कृती.

२. जी कृती मानवाकडून पैसा मिळविण्यासाठी केली जाते.
३. पैसा किंवा पैशाचे मूल्य असलेल्या मोबदल्यात केलेली वस्तूची खरेदी विक्री.
४. अशी कृती जी व्यापारातील अडचणी दूर करते.
५. स्थिर प्रकारची संपत्ती निर्माण करणारे उद्योग.
६. वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाशी संबंधीत असणाऱ्या व्यावसायिक कृतीचे नाव.
७. वस्तू व सेवांच्या वितरणाशी संबंधीत असलेले व्यवसाय कृतीचे नाव.
८. व्यक्ती व साधनसंपत्तीची एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी होणाऱ्या हालचाली संबंधीची कृती.
९. समय उपयोगिता निर्माण करणारे व्यापारी अनुषंगिक साधन.
१०. व्यवसायाची अशी कृती ज्यामध्ये एखादी व्यक्ती फी घेऊन उत्तम तज्ञ सेवा देण्याचे मान्य करतो.

ड) चूक की बरोबर ते लिहा.

१. व्यवसाय ही एक आर्थिक कृती आहे.
२. प्रत्येक पेशा हा पैसा मिळविण्यासाठी केला जातो.
३. प्राथमिक व्यवसाय ही निसर्गाशी संबंधीत असतात.
४. व्यापारामध्ये वाणिज्याचा समावेश होतो.
५. गोदामामुळे वेळेची समस्या दूर होते.
६. व्यापारामध्ये वस्तू व सेवांच्या खरेदी व विक्रीचा समावेश होतो.
७. नफ्यामुळे व्यवसायांची एकूणच कार्यक्षमता वाढते.
८. रोपवाटिका ही उत्खनन उद्योगात येतात.
९. उद्योगामुळे रुप उपयोगिता निर्माण होते.
१०. किरकोळ व्यापारी हा उत्पादक व घाऊक व्यापारी यांच्यातील दुवा आहे.

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

- १) कृषी उद्योग, उत्खनन उद्योग, जैविक उद्योग, उत्पादन उद्योग.
- २) आयात व्यापार, निर्यात व्यापार, घाऊक व्यापार, पुनर्निर्यात व्यापार.
- ३) बँक, विमा, वाहतूक, उत्पादन.
- ४) चहा, दूध, कॉफी, यंत्रसामग्री.

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) आर्थिक कृती अशी कृती की जी .....मिळविण्यासाठी केली जाते.
- २) वस्तू व सेवांचे वितरण म्हणजे.....होय.
- ३) व्यवसाय ही.....कृती आहे.
- ४) नफा मिळविणे हा .....चा मुख्य हेतू असतो.
- ५) तज्ञ सेवांच्या मोबदल्यात व्यावसायिक ..... आकारतात.
- ६) ..... ही व्यक्ती कर्मचाऱ्यांना काम देते.
- ७) व्यवसायातील अनेक धोके स्वीकारल्याबद्दल मिळणाऱ्या मोबदल्यास.....म्हणतात.
- ८) उद्योगामुळे ..... निर्माण होते.

- ९) .....व्यापारामध्ये वस्तूंची खरेदी व विक्री मोठ्या प्रमाणावर चालते.
 १०) .....हा घाऊक व्यापारी व ग्राहकामधील दुवा आहे.

ग) कंसातील अचूक पर्याय निवडा.

‘अ’	‘ब’
१) विभिन्न देशामध्ये चालणारा व्यापार	<input type="text"/>
२) दुसऱ्या देशाकडून वस्तू व सेवांची खरेदी	<input type="text"/>
३) <input type="text"/>	वस्तू व सेवांची विदेशी ग्राहकाला केलेली विक्री उत्पादक व किरकोळ व्यापारी यांच्यामधील दुवा
४) <input type="text"/>	

(१) निर्यात व्यापार   २) विदेशी व्यापार   ३) घाऊक व्यापारी   ४) आयात व्यापार)

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) आर्थिक कृती म्हणजे काय?
- २) आर्थिकेतर कृती म्हणजे काय?
- ३) घाऊक व्यापारी म्हणजे काय?
- ४) किरकोळ व्यापाऱ्याचा अर्थ सांगा.
- ५) आयात व्यापाराचा अर्थ काय?
- ६) निर्यात व्यापाराचा अर्थ काय?
- ७) पुनर्निर्यात व्यापार म्हणजे काय?
- ८) व्यापाराची अनुषंगिक साधने म्हणजे काय?
- ९) व्यापार म्हणजे काय?
- १०) वाणिज्य म्हणजे काय?
- ११) प्राथमिक उद्योग म्हणजे काय?
- १२) दुय्यम उद्योग म्हणजे काय?
- १३) जैविक उद्योगांचा अर्थ काय?

ई) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) व्यवसाय ही आर्थिकेतर कृती आहे.
- २) वस्तू विनिमयासाठी पैशाचा उपयोग केला जातो.
- ३) पेशा हा दुसऱ्या व्यक्तीला हस्तांतर करता येतो.
- ४) नोकरीसाठी भांडवलाची गरज असते.
- ५) उद्योगामुळे स्थल उपयोगिता निर्माण होते.
- ६) बाजारातील पुरवठ्याची बाजू वाणिज्य सांभाळते.
- ७) व्यवसायाचा मुख्य उद्देश सेवाप्रदान करणे होय.

प्र.२ रा संज्ञा / संकल्पना स्पष्ट करा.

१. व्यवसाय	२. पेशा
३. नोकरी	४. देशी व्यापार
५. विदेशी व्यापार	६. आर्थिक कृती
७. आर्थिकेतर कृती.	

प्र.३ रा खालील घटना / परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

- १) जयसुख तेल कारखाने शुद्ध तेल तयार करतात. ते सर्व उत्पादन रुपेश तेल वितरक विकत घेतो. तो वेगवेगळ्या किरकोळ व्यापाऱ्यांना विक्री करतो. श्रीमती प्राची यांनी बालाजी किराणा दुकानातून दोन (२) किलो तेल विकत घेतले.

नावे शोधा -

१) उत्पादक -	२) घाऊक व्यापारी -
३) किरकोळ व्यापारी -	४) ग्राहक -

- २) श्री. प्रणव हे तांत्रिक वस्तू तयार करण्याचे काम करतात. इंग्लंड येथील श्री. जॅक हे नॉर्थ अमेरिकेतील मे. फ्रँक कॉर्पोरेशनला आपल्या वस्तू विकतात. तसेच यू.एस.ए. येथील श्री. विल्यम्स हे ब्राझिल येथून काही वस्तू खरेदी करतात.

वरील घटनेमध्ये - १) आयातदाराचे नाव ओळखा.

२) उत्पादकाचे नाव काय?

३) निर्यातदाराचे नाव ओळखा.

प्र.४ था फरक स्पष्ट करा.

१. उद्योग व वाणिज्य	२. व्यवसाय व वाणिज्य
३. व्यवसाय व पेशा	४. नोकरी व पेशा

प्र.५ वा खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) पेशाची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये सांगा.
- २) उद्योगाचे कोणतेही दोन प्रकार सांगा.
- ३) विदेशी व्यापाराचे दोन प्रकार सांगा.
- ४) कोणतीही चार अनुषंगिक साधने स्पष्ट करा.
- ५) रोजगाराची चार वैशिष्ट्ये लिहा.
- ६) व्यवसायाची कोणतीही चार उद्दिष्टे लिहा.
- ७) व्यवसायाची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये सांगा.
- ८) प्राथमिक उद्योगाचे कोणतेही दोन प्रकार सांगा.

प्र.६ वा खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. किरकोळ व्यापारी अंतिम ग्राहकांशी थेट संपर्क प्रस्थापित करतो.
२. वाणिज्य ही संज्ञा व्यापारापेक्षा व्यापक आहे.
३. व्यावसायिक कृतीत जोखीम अपरिहार्य असते.
४. आयात आणि निर्यात यांचे एकत्रीकरण म्हणजे पुनर्निर्यात व्यापार होय.
५. वाहतुकीमुळे स्थान उपयोगिता निर्माण होते.
६. वाणिज्याची कृती सुरू होण्यापूर्वी उद्योग कार्याला सुरुवात होते.

७. उपलब्ध साधनसंपत्तीचा योग्य तो वापर करणे आवश्यक असते.
८. घाऊक व्यापारी उत्पादक व किरकोळ व्यापाऱ्यातील दुवा होय.
९. व्यवसाय हा आर्थिक कृतीचा भाग आहे.

प्र.७ वा खालील प्रश्न सोडवा.

१. वाणिज्य म्हणजे काय?
२. निर्यात व्यापार म्हणजे काय?
३. व्यापाराच्या अनुषंगिक साधनांची व्यापारामधील भूमिका थोडक्यात स्पष्ट करा.
४. दुय्यम उद्योगाचे प्रकार कोणते ?
५. व्यावसायिक कृतीचे प्रकार सांगा.
६. अंतर्गत व्यापाराची व्याप्ती स्पष्ट करा.
७. व्यापारासाठी बँक व विमा कशाप्रकारे उपयोगी असतात ?

प्र.८ वा खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. व्यवसाय, पेशा व नोकरी यांचा तुलनात्मक अभ्यास करा.
२. व्यवसाय संज्ञेची व्याख्या द्या व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
३. व्यवसायाची वेगवेगळी उद्दिष्ट्ये स्पष्ट करा.
४. व्यवसायातील नफ्याची भूमिका स्पष्ट करा.

